

Demeter Gábor – Bagdi Róbert

A sátoraljaújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térszerveződésének vizsgálata 1870-ben¹

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a mobilitást tágan értelmezve² megkíséreljük annak részleges rekonstruálását (elsősorban kvantitatív jellegű mérését, kisebb mértékben regionális összehasonlítását) Sátoraljaújhelyen egy speciális forrás, az 1870-es népszámlálási kérdőívek (2147 „lakrész”-ben³ élő 9900 fő)⁴ és a település ebből a korból származó telekhatáros térképe felhasználásával, ötvözve a történeti, földrajzi (térinformatikai) és statisztikai módszereket. Adatbázisunk (és a forrás) sajátos szerkezete nem teszi lehetővé a mobilitás minden aspektusának azonos mélységű vizsgálatát, ezért nem helyettesítheti, csak kiegészítheti az anyakönyvek által nyújtott lehetőségeket.⁵ Az adatbázis struktúráját,⁶ működési

¹ A kutatás az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja és a K 111766 sz. OTKA pályázat segítségével valósult meg.

² A társadalmi mobilitásnak számos, vizsgálható aspektusa létezik és interpretációját is a módszertani sokoldalúság jellemzi. Értelmezhető a mobilitás migrációként (tartós lakóhelyváltással járó, napi ingázás, településen belüli lakhelyváltás a különböző életfázisokban, de mobilitásként értelmezhető a mindennapi közlekedés is). Értelmezhető vertikális, társadalmi rétegek közötti mobilitásként (átrétegződés): a társadalmi–vallási stb. csoportok közötti mobilitás (pl. generációk társadalmi helyzetében bekövetkező változások; egyes szakmák monopolizálása egy jól körülírható csoport részéről) mellett a csoporton belüli differenciálódás is ide tartozik. De értelmezhető a mobilitás fogalmának keretei között a családon belüli pozíciók-szerepek változása, a foglalkozási átrétegződés is.

³ A *Wohnparthey* szó jelentését magyarul leginkább a lakófél kifejezéssel adhatjuk vissza. Ma azonban a „fél” kifejezés inkább személyre vonatkozik, a tanulmány szövegében pedig a *Wohnparthey* általában gazdasági egységként, dologi értelemben jelenik meg, így itt a lakrész kifejezés használata mellett döntöttünk.

⁴ Mintegy 100 lakrészről nem maradt fenn adat.

⁵ Az anyakönyvek az időbeli komparatív vizsgálatokra is alkalmasak, azaz a társadalmi átrétegződés vizsgálatát megkönnyítik, míg a census egyedi struktúrája miatt statikus, zömmel az aktuális állapot rögzítésére alkalmas információkat tartalmaz, tehát inkább térbeli összehasonlító vizsgálatokra, illetve a belső differenciáltság mérésére jobban alkalmas.

⁶ Mivel célunk (1) az egyénekre vonatkozó adatok (vallás, életkor, foglalkozás, származási hely, családi státus, lakóhely, név) digitális rekonstrukcióján, (2) lekérdezésekre, statisztikai kiértékelésre alkalmassá tételén, illetve (3) vizuális megjelenítésén túl (4) új, komplex, vagyoni helyzetre utaló változók kialakítása volt (szobaszám, cselédek száma, alkalmazottak száma, üzemek száma, keresők aránya, lakossűrűség), melyek azonban csak lakrész-család szinten voltak értelmezhetők, az egyének adatait

mechanizmusát,⁷ vizuális és statisztikai kiértékelésének lehetőségeit⁸ és korlátait,⁹ a vizsgálható kérdésköröket korábbi munkáinkban¹⁰ ismertettük, ezért ezekre itt terjedelmi okok miatt nem térünk ki.

Sátoraljaújhely választását nem forrásadottsága, tehát az a tény indokolja, hogy fennmaradtak a település népszámlálási kérdőívei. Fontosabb, hogy az észak–déli irányban nyitott Zemplén vármegye székhelye vásárvonalon (hegyvidék és síkság találkozásánál) helyezkedett el, vallásilag és etnikailag heterogén volt, így módszerünk (vizualizálás és a többváltozós statisztikai kiértékelés együttes alkalmazása) és hipotézisünk (az iparosodás befolyásolja a társadalom tradicionális mintázatait) tesztelhető rajta.¹¹ 1870 ebből a szempontból optimális: a szintén vásárvonalon fekvő Egerrel ellentétben itt egyszerre voltak jelen tradicionális (a céhek 1872-ig működtek) és az iparosodáshoz kötődő modern, kapitalista struktúrák (a vasút 1871-ben éri el). Így képet kaphatunk arról, hogy milyen – a tradicionálistól eltérő – minták keletkeztek, illetve mely hagyományos jelenségek felülírása nem következett még be, azaz milyen a régi struktúrák időben kifejezett perzisztenciája. Hipotézisünk szerint e hatások a településszerkezetet, s így a jelenségek mintázatát is befolyásolták, azaz térképezhetők.¹² a heterogenitás mértéke tehát a mobilitás

tartalmazó MS Excel file átstrukturálva, lakrész alapú, egy-egy szerkezetű relációs adatbázisként került hozzákapcsolásra az alaptérkép entitásaihoz (lakrész), így néhány jelenség feltérképezése és társadalmi csoport kiértékelése ezzel a módszerrel nem volt lehetséges. Más eljárást (több-egy relációs adatbázis) követett Mazsu János és csapata az általuk végzett kutatás során. a projekt az OTKA 81488 azonosító számú, „DTTTA – Debrecen 1870–72. évi tér- és társadalomszerkezetének rekonstrukciója” című pályázat támogatásával kifejlesztett adatbázis keretében valósult meg.

⁷ A cél egy olyan adatbázis megalkotása volt, mely egyszerre alkalmas a térbeli sajátosságokkal rendelkező jelenségek és térbeli aspektussal nem rendelkező folyamatok elemzésére (GIS és SPSS). a térképi és népszámlálási entitások (lakrész) összekapcsolására az egyedi azonosítóként szolgáló helyrajzi szám alapján szolgált.

⁸ Adatbázisban már rögzítésre került több város népszámlálási kérdőíve is, de gyakran térképi megjelenítés nélkül. Torna esetében Pozsgai Péter készített hasonlót, Kiskunhalasra Őri Péter. (Pozsgai 2007; Őri 2005: 269–292.) Ugyanez fordítva is igaz: Makó háztartásszintű vallási térképe az 1840-es évekre vonatkozólag már korábban elkészült (ugyanígy Pestről is van az 1780-as évekből), ez viszont egyszerű foltterkép, nincs mögötte adatbázis. (Gerő 1989.)

⁹ A lakrész alapú entitások miatt a feleségek, alkalmazottak, cselédek csoportja csak korlátozott mértékben vizsgálható és jeleníthető meg. Ez a több, mint 4000 kereső közül 1000 (önálló háztartással nem rendelkező) alkalmazott és 700 cseléd részleges kizárását jelentette a vizsgálatokból. (E csoportokat Bagdi Róbert doktori disszertációjában elemezte).

¹⁰ Demeter–Bagdi 2015. és Demeter–Bagdi 2016.

¹¹ Hipotézisünk szerint a foglalkozások vallások mentén vagy származás alapján kialakult elkülönülése egy ipari társadalomban egyre kisebb jelentőségű. Egy iparosodó, polgárosodó társadalomban a szegregáció elvileg kevésbé jellemző, illetve más jellemzők mentén történik.

¹² Míg Egert sokáig elkerülte a vasút, ezért bizonyos vonásai konzerválódtak, a közlekedésfejlődés eredményeképp Újhely a centrum felé irányuló mozgások köztes állomásává vált. a kitüntetett irány a Felvidék volt: innen arányaiban több migráns érkezett, mint akár Kárpátaljáról vagy a Tiszántúlról. (Demeter–Bagdi 2015: 3. táblázat.)

A sátoraljaújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térszerveződésének vizsgálata 1870-ben

fokára utal, ugyanakkor a potenciális társadalmi választóvonalak, így az elemzési szempontok számát is növeli.

Sokszínűsége mellett a várost demográfiai szempontból dinamikusság jellemezte: míg népességének növekedési üteme 1784 és 1825, majd 1825 és 1870 között csak 50–50% volt; addig 1870 és 1910 között lakossága megduplázódott, a növekedés meghaladta az országos átlagot.¹³ (A növekedés a szomszéd városokhoz mérten is jelentős: 1825–1910 között a város lakossága Kassáéhoz hasonlóan megháromszorozódott). 1910-re a helyben született lakosság aránya 50% alá esett.¹⁴ a helybeli születésűek, az ugyanazon vármegyéből származók és a más megyékből származók aránya alapján Dányi Dezső Sátoraljaújhelyt „*lokális centrumnak*” minősítette.¹⁵

A város és társadalma

A városi társadalom kiértékelése az adatbázisban rögzített változók függetlenség-vizsgálatával kezdődött. Az adatbázisban rögzített változók korrelációs mátrixa (1. táblázat) alapján az egyes demográfiai mutatók között sokszor nem volt erős kapcsolat (például a gyerekszám és a vagyoni helyzet kapcsolata, a keresők aránya és a vagyon között *nem volt összefüggés*), tehát felvételük nem volt hiábavaló (független változók).¹⁶ E jelenségeket értelmezendő kétváltozós diagramokat is készítettünk, illetve külön-külön, több dimenzió alapján megvizsgáltuk az egyes alcsoportokat. Más változókat nem lehetett kvantifikálni (például vallás), így a mutatókkal való összevetésük eleve csak kétváltozós diagramon volt lehetséges. Az egyes csoportok sajátosságainak azonosításához, különbségeik és belső differenciáltságuk feltárásához a teljes adathalmaz statisztikai paraméterei (átlag, szórás, belső differenciáltság) szolgáltak referenciaként (2–10. táblázat).

¹³ Zemplén vármegye egyéb járásszékhelyei ugyanakkor népességszám tekintetében a székhelytől elmaradtak, 1870-ben Szerencsen 2129-en, Varannón 2001-en, Sztrópón 2499-en éltek, míg 1784 körül a megyeszékhelyen még 4000 fő élt.

¹⁴ Nagyváradon 1910-ben a 64169 fős népességén belül a helyben születettek aránya már csupán 37%, míg Munkácson 55%.

¹⁵ Dányi 1998: 99–103. a város nem tekinthető teljes értékű centrumnak, hiszen saját hátszágának munkaerő-fölöslegét sem tudta felszívni (miként a 18. században sem terjed ki piaci vonzása a megyére): a héthársi járásban (Sáros) a magas természetes szaporulat mellett is 20%-kal csökkent a helyi lakosság száma 1880–1910 között. Demeter–Bagdi 2015: 4. táblázat. 4. térkép.

¹⁶ Az alapváltozók felhasználásával kreált egyes, vagyoni helyzetre utaló változók viszont korreláltak némely mutatóval.

1. táblázat. a korreláció erőssége a kvantifikálható változók között¹⁷

Változó	Életkor	Cse- léd-szám	Mun- ka-társ	Összes lakó	Kereső aránya	Szobák száma	Gyerek- arány	Egy szobára jutó lakó	Vagyon 1	Vagyon 2
Kor	1,000	-0,011	-0,134**	-0,047*	-0,006	-0,141**	-0,099**	0,099**	-0,158**	-0,171**
Cselédszám	-0,011	1,000	0,097**	0,427**	-0,276**	0,513**	-0,071**	-0,122**	0,369**	0,537**
Munkatárszám	-0,134**	0,097**	1,000	0,408**	0,240**	0,236**	0,074**	0,152**	0,113**	0,426**
Összes lakó	-0,047*	0,427**	0,408**	1,000	-0,560**	0,424**	0,610**	0,501**	-0,197**	0,103**
Kereső aránya	-0,006	-0,276**	0,240**	-0,560**	1,000	-0,194**	-0,539**	-0,330**	0,234**	0,183**
Szobák száma lakré- senként	-0,141**	0,513**	0,236**	0,424**	-0,194**	1,000	0,063**	-0,530**	0,613**	0,710**
Gyerekarány	0,-099**	-0,071**	0,074**	0,610**	-0,539**	0,063**	1,000	0,523**	-0,416**	-0,304**
Egy szobára jutó lakó	0,099**	-0,122**	0,152**	0,501**	-0,330**	-0,530**	0,523**	1,000	-0,796**	-0,601**
Vagyon 1	-0,158**	0,369**	0,113**	-0,197**	0,234**	0,613**	-0,416**	-0,796**	1,000	0,911**
Vagyon 2	-0,171**	0,537**	0,426**	0,103**	0,183**	0,710**	-0,304**	-0,601**	0,911**	1,000

¹⁷ Magyarázat: *Munkatárs*: a családfőként összeírt személlyel azonos lakrészben élő, önálló lakrészrel nem, de önálló keresettel bíró, nem szolgáló cseléd vagy tanonc státuszú felnőtt lakos (általában hozzátartozók nélkül). *Vagyon 1*: a lakrészek gazdasági potenciáljának minősítéséhez használt mutató: a cselédek, gazdasági épületek, szobák és lakrész tagjainak száma alapján számolt képlet alapján. *Vagyon 2*: a lakrészek gazdasági potenciáljának minősítéséhez használt mutató: a cselédek, gazdasági épületek, szobák, de a lakrész tagjainak száma nélkül kalkulálva.

* szignifikáns kapcsolat, p=0,1;

** szignifikáns kapcsolat, p=0,05.

A származtatott változók kurziválva. a a és erős kapcsolat kiemelve. Alapadatok: MNL-BAZML SFL XV. 1870-es népszámlálás.

A sátoraljaújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térszerveződésének vizsgálata 1870-ben

2. táblázat. a lakrészek lakószám szerinti megoszlása Sátoraljaújhelyen 1870-ben (fő és %) ¹⁸

1	2	3	4	5	6	7	8	9+	Összes
123	381	415	345	305	198	162	84	134	2147
5,73	17,75	19,33	16,07	14,21	9,22	7,55	3,91	6,24	9434

3. táblázat. Az egy szobára jutó lélekszám lakrészenként Sátoraljaújhelyen (fő és %) ¹⁹

1 alatt	1	1,1–1,5	1,6–2	2,1–2,5	2,6–3	3,1–4	4+	Összesen
7	167	125	375	120	352	391	529	2147
2,19	7,78	5,82	17,47	5,59	16,39	18,21	24,64	100

4. táblázat. a lakrészek számszerű (db) és viszonylagos (%) megoszlása Sátoraljaújhelyen a keresőknek a lakókhöz mért aránya szerint (kereső/lakos)

0	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6–0,9	1,0	Ös.
70	173	676	467	116	401	104	140	2147
3,26	8,06	31,49	21,75	5,40	18,68	4,84	6,52	100

5. táblázat. a lakrészek szobaszám szerinti számszerű és viszonylagos megoszlása Sátoraljaújhelyen 1870-ben (szoba/lakrész és %) ²⁰

Nincs adat	0,5 és alatta	1	2	3	4	5+	Összes
40	170	1175	488	150	69	55	2147
1,86	7,92	54,73	22,73	6,99	3,21	2,56	100

¹⁸ Megjegyzés: Átlagosan 4,4 fő lakrészenként. Őri Péter 4,6 főt közöl Pest megyére 1869-ben. (Őri 2007: 75). Isztambulban ez 4,1 fő volt 1900 körül, egyes – migránsok dominálta – negyedeiben csak 3 fő.

¹⁹ Megjegyzés: Átlagosan 3 fő egy lakrészre jutó szobánként.

²⁰ Megjegyzés: Átlagosan 1,5 szoba lakrészenként.

6. táblázat. a édszám megoszlása lakrészenként Sátoraljaújhelyen, 1870 (fő és %) ²¹

0	1	2	3	4+	Összesen
1665	336	91	34	21	2147
0	15,65	4,24	1,58	0,98	730

7. táblázat. a munkatársak és nem családfő státuszú keresők számának lakrészenkénti megoszlása Sátoraljaújhelyen (fő és %) ²²

0	1	2	3	4+	Összesen
1537	383	143	46	38	2147
71,59	17,84	6,66	2,14	1,77	100

8. táblázat. a gyermekszám lakrészenkénti megoszlása Sátoraljaújhelyen 1870-ben (fő és %) ²³

0	1	2	3	4	5+	Összesen
619	462	424	303	165	174	2147
28,83	21,52	19,75	14,11	7,69	8,10	100

9. táblázat. Sátoraljaújhely családfőinek számszerű és viszonylagos megoszlása születési év alapján 1870-ben (fő és %) ²⁴

1809 	1810– 1819	1820– 1829	1830– 1839	1840– 1849	1850 után	Összesen
238	447	578	645	236	3	2147
11,09	20,82	26,92	30,04	10,99	0,14	100

²¹ Megjegyzés: Átlagosan 0,32 cseléd egy lakrészre. a cselédek a lakosság 7,3%-át teszik ki.

²² Megjegyzés: Átlagosan 0,32 cseléd egy lakrészre. Az önálló lakrésszel nem rendelkező keresők a lakosság 10%-át teszik ki (978 fő).

²³ Megjegyzés: Belgrádban rendre 17, 34, 24, 11, 7 és 7% 1900 körül. Sátoraljaújhelyen átlagosan 1,9 gyermek ésenként.

²⁴ Megjegyzés: Átlagosan 3,5 ésenként.

A sátoraljaújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térszerveződésének vizsgálata 1870-ben

10. táblázat. a ográfiai mutatók és a vallás kapcsolata Sátoraljaújhelyen 1870-ben (fő és %) ²⁵

Mutató	ev	gk	iz	ref	rk	Összesen
összes gyerek	71	519	1655	483	1153	3881 >
gyerek %	1,83	13,37	42,64	12,45	29,71	100
háztartás	41	373	692	302	735	2143
háztartás %	1,91	17,41	32,29	14,09	34,30	100
gyerek/lakrész	1,73	1,39	2,39	1,60	1,57	1,81

Lokális és családi mobilitás

Statikussága és eltérő információtartalma miatt az 1870-es népszámlálás (szemben az anyakönyvekkel) csak korlátozottan alkalmas kapcsolati és rokoni hálók, összetelepülés, vagy szétköltözés vizsgálatára. Bizonyos esetekben lehetséges a rekonstrukció: így például a város életében fontos szerepet játszó református földbirtokos *Évva* család (5 szoba és zsidó gabonakereskedő bérlők 2 szobában) és a szintén gazdag és befolyásos, de katolikus Farkas család (ügyvéddinasztia 8 cseleddel, alkalmazottal, 6+2 szobával) gyerkeinek házassága a különböző gyöke-rű elitrétegek összefonódására utal. a „családfő” *Évva* Andrást (1805–1888) 1848 előtt is említik mint a Zemplén vármegyei reformmellenzék egyik vezetőjét. ²⁶ Po-zíciója átmentése sikeres volt, hiszen törvényszéki elnök lett. Felesége, Balásházy Teréz régi birtokos családból származik, amelyet a 18. században is a nemesek kö-zött említenek a városban. Arra, hogy az elit szociális kapcsolatait tekintve mek-kora mobilitást mutatott, íme egy példa: Spek Antal *városi tanácsos* (1804) rokona, Irma (1847) az eperjesi születésű evangélikus Boros Ignác ügyvéd felesége lett és a főúton, a Kazinczy utcában telepedtek le, özvegy Spek Ferencné *földbirtokos* közelében (651. és 655. hrsz), az utóbbi idősebb lányának férje pedig *m. kir. hiva-talnok* volt. Azaz, a tradicionális birtokos elit (itt és ekkor) még kerüli a pénzügyi elitet (a hivatalit már nem), s a kapcsolatok szorossága nem csak virtuális, a *térbeli* koncentrálódással is mérhető.

Több összeírás összevetése lehetőséget nyújt a társadalmi és földrajzi értelem-ben vett mobilitás mérésére egyaránt. a 18. század végén 175 kataszteri holddal listavezető Kapy családból csak egy nő (1837–?, a református Bárczy József várme-gyei hivatalnok felesége) szerepel 1870-ben újhelyi lakosként, valamint egy gye-

²⁵ Megjegyzés: a lakosság 39%-a gyermek. Alapadatok: MNL-BAZML SFL XV. 1870-es népszám-lálás.

²⁶ Veliky 2009.

rek.²⁷ a [Schalko család ugyanígy 18. századi birtokos, de 1870-ben már csak a református Somogyi István felesége (r.k. 1816–?) szerepel vezetéknévvel a listán lakosként (bérlőként sok más család is lakott a házukban).²⁸

Az adott pillanatban létező (családi) *hálózatok kutatása* bizonyos korlátokkal szintén lehetséges: a Papsoron a 474-es hrsz. telken élő Keller János szabómeister felesége Sztropkovics-lány volt, anyósa is velük élt, a szomszéd lakrészben viszont egy Sztropkovics-fiú alapított családot. Tehát – vélhetően anyagi okok miatt – nem történt széttelepülés. Az izraelita rőföskereskedő, özvegy Hell Eszter és rokona, az ugyancsak rőfös Hell Salamon szintén egymáshoz közel laktak (475, 477 hrsz.). Az előbbi gyermekeinek (Svajger gyerekek) rokona, a szintén rőfös Svajger *Sámuel a közelben*, a 490 hrsz. alatt lakott (Széchenyi tér). a 498-as hrsz. alatt lakó Hell Adolf ugyancsak rőfös volt, így a házasság a tőkekoncentrációt is elősegítette, és a két rőfös cég esetleges versengését is korlátozta.²⁹ a jelenségre azonban ellenpéldák is vannak, amikor a rokonok egymástól távoli helyre telepednek, de az kevésbé szúr szemet az adatbázisban, mivel csak körülményesen vizsgálható lekérdezésekkel – ez viszont növeli a téves interpretáció veszélyeit is. a matri- és patrilocalitás szintén adatolható, de éppen azért, mert a szülőktől elköltöző gyermekek szülei csak bizonytalanul azonosíthatók, gyakorisága nem adható meg.³⁰

A vallási elkülönülés sajátosságai

1870-ben a családfők vallása alapján a város lakosságának 35%-a volt római katolikus, 33%-a izraelita (de ezen belül megosztott), 17%-a görögkatolikus, 12,5%-a

²⁷ Persze nem kizárható a név kihalása sem, emiatt e vizsgálatok korlátozott relevanciával bírnak.

²⁸ Az 1870-ben összeírt özvegy Görgey Józsefné földbirtokos ugyancsak a 18. században a városban birtokos Görgeyek rokona. Az Évva családot viszont a 18. század végén még sárospataki birtokosként említik, Sátoraljaújhelyen földjük nem volt, így az itteni nemesek között hiába keressük őket. Ebből is látszik, hogy mind a horizontális, mind a vertikális társadalmi mobilitás mérése, miként a rokonsági kapcsolatoké is még a jól körülhatárolható családok esetében sem egyszerű. 18. századi adatok: Barta 2015: 298; 312–313.

²⁹ Az 582. hrsz alatt lakó Valler izraelita kocsmáros nőrokona a szomszéd házban élő szatócs felesége lett. Valler Herman szintén kocsmáros, de a piacfelosztás elve értelmében nem a közeli szomszédságban (435. hrsz.). Egy másik Vallert kiskereskedőnek írtak össze a város másik részén. Preisz Antal rőfös feleségét is Vallernek *hívták, a szomszéd lakrészben egy Preiszné Valler* (sz. 1789) is lakott, ami a két család korábbi kapcsolataira is utal. a rokoni kapcsolatok valószínűleg az üzleti viselkedést is befolyásolták.

³⁰ Lehetséges, hogy nem költözött a gyermek, hanem a szülők haltak ki a házból.

A sátoraljaújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térszerveződésének vizsgálata 1870-ben

református, 2%-a evangélikus (11. táblázat).³¹ llási térkép³² alapján a zsidóság jelentős részben a belvárosban koncentrálódott (noha a házak jelentős részét nem tulajdonolták, bérlők voltak). Míg esetükben 5–6 tömb és néhány központi helyen fekvő útkereszteződés szinte homogén volt³³ (a főútra merőleges kelet–nyugati utak mentén: az Óhíd – ma Dózsa Gy., Újhíd – ma Rákóczi és Malom – ma: Munkácsy utcák térsége), a többi felekezetenél ilyen alig találunk. Szegregációról mégsem beszélhetünk két ok miatt: mivel a zsidóság tömörülésének helyszíne – kiterjedt a társadalmi elitet is tömörítő főút (Kazinczy út) mindkét oldalára, továbbá a Ronyva-híd mint közlekedési csomópont felé vezető útra – arra utal, hogy a város gazdasági, társadalmi életének integráns részeként tekinthetünk rájuk,³⁴ másrészt voltak vegyes keresztény–zsidó negyedek és kereszteződések is.³⁵

A reformátusok zöme a városszerkezet főtengelyeként funkcionáló észak–déli irányultságú utcák mentén helyezkedett el. Az utcák egy része tradicionális foglalkozásnevekhez köthető (Gubás utca – ma Esze Tamás u.), azaz az itt élő reformátusok egy régi társadalmi-gazdasági struktúra nyomait reprezentálják (amikor még arányuk is minden bizonnyal nagyobb volt a városon belül). Az egykori összefüggő megtelepedésre utal, hogy a főutak mentén, északabbra is találhatunk egymás mellett fekvő reformátusok lakta telkeket, ezek – szobaszám alapján – gazdagabbak, mint a déli „iparosnegyedben” lévő református lakrészek.

³¹ Országosan: római katolikus 52%, görögkatolikus: 10%, református: 12,5%, izraelita: 4,5%, evangélikus 6,5%. Tehát a városban a görög katolikusok és izraeliták felül-, a római katolikusok és evangélikusok alulreprezentáltak voltak. (Katus 2012: 483.) Debrecenben a reformátusok aránya ekkor 50% körül volt. Újhelyen a református feleségek aránya 3 százalékponttal alulmúlta a családfelek körében mért arányt, ami arra utalt, hogy a vallási endogámia lehetősége esetükben folyamatosan szűkült (összhangban a református közösség fokozatos térvesztésével).

³² <http://www.gistory.hu/g/hu/gistory/gismaps> – Utolsó letöltés: 2018. 05. 10. Lásd az atlasz utolsó fejezetének térképeit.

³³ A vegyesházasságok hiánya (az emancipációs törvények előtt vagyunk) ellenére a zsidó lakrészek sem tekinthetők teljesen homogénnek a bennük élő sok keresztény cseléd miatt. Viszont a lakrészek ingatlanon belüli pozícióinak bizonytalansága (például emeletes ház, utcafront-hátsó kert) miatt a térbeli homogenitás nem mérhető a klasszikus szomszédsági indexszel.

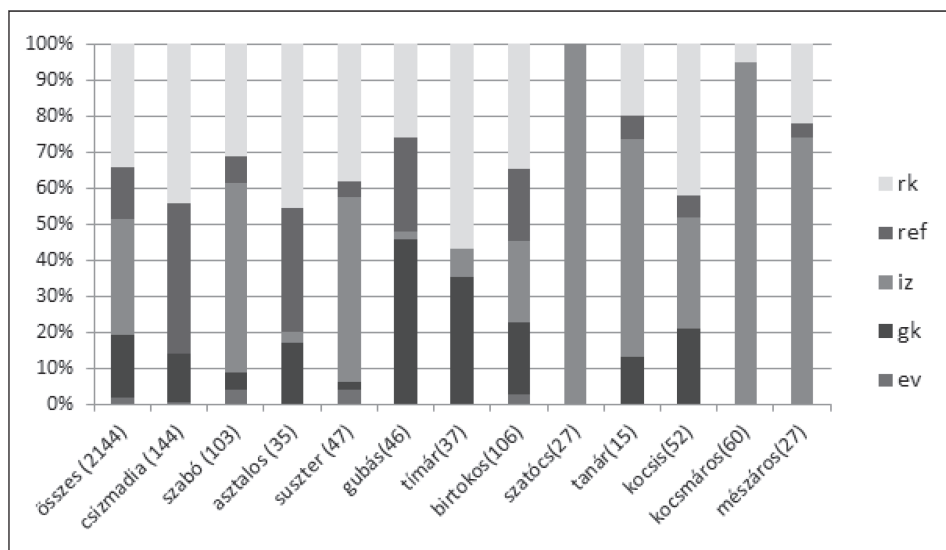
³⁴ Az viszont a forrás alapján nem derül ki, hogy a neológ és ortodox zsidóság mennyire különült el egymástól, illetve a nem zsidó felekezetektől. Elhelyezkedésüket befolyásolta a bérbeadók területi elhelyezkedése is. Az a tény viszont, hogy a belváros jobb minőségű ingatlanjaiban, a központi funkciókat ellátó intézmények és terek tözsomszédságában is megtelepedtek, nemcsak arra utal, hogy képesek voltak megfizetni a bérleti díjat, de arra is, hogy a befogadó társadalom (de legalábbis az elit) számára nem jelentett problémát jelenlétük feltűnő mivolta.

³⁵ Debrecenben a zsidóság szintén döntően a belvárosban élt, de annak csak egy részére (a Hatvan utca és a Nagytemplom között, illetve attól délre a Piac utcán), kifejezetten szűk területre koncentrálódott (a háztartások 40%-a hat utcában volt). Újhelyen mind az É–D-i, mind a K–Ny-i irány kitüntetettsége megfigyelhető, s noha a migrációs irányok gyakoriságából a kelet–nyugati (Ronyva) tengely kisebb jelentőségre csökkenthetné az áruk mozgásirányát, az áruk mozgásirányát a zsidóság itteni dominanciáját (például gabonakereskedelem). A s let miatt viszont erre nagyobb a lakossűrűség is, kisebb a komfort.

A görögkatolikusok az északi és déli peremterületen éltek (gyakran a római katolikusokkal keverten), ami összefüggött foglalkozásukkal (agrárbérmunkások) és vagyoni helyzetükkel (foglalkozásuk alapján zömük szegénynek tűnik). a katolikusok a belvárosban és a peremterületen is jelen voltak, ami *előrehaladott társadalmi differenciálódásukra* utal, miként a zsidók esetében is volt egy külvárosi, részben szegregációs jelenségeket mutató, szociális mutatóik alapján (egy szobára jutó lélekszám, összes szótárám) szegényebb csoport, mely lakhelye szerint a katolikusokkal keveredett. a nagyobb zsidók a reformátusokkal elegyedtek.

1. ábra. a foglalkozások vallás szerinti differenciáltsága

A belvárosi zsidó tömböt, a déli katolikus peremet és református negyedét leszámítva azonban kifejezetten homogén városrész délen nem volt. a mutatói alapján (lásd később) szegény legészakibb városrészben a görögkatolikusok (Kis Pazsic, Baracz) és római katolikusok koncentráltak. Azaz a térbeli és foglalkozási keveredés már 1870-ben előrehaladott volt. a vegyesházasságok a házasságok 15%-át tették ki,³⁶ igaz, ezek 56%-a római katolikus–görögkatolikus házasság volt. 23%-a római katolikus–református, 7%-a görögkatolikus–evangélikus, további 7% római katolikus–evangélikus, 4% református–evangélikus. Egy házon belül gyakran éltek eltérő felekezetű lakófelek, családok: olykor a piacfelosztás is működött, a zsidók mellett ott lakott a görögkatolikus szalonnaárus. Sőt, a mészárosok-hen-

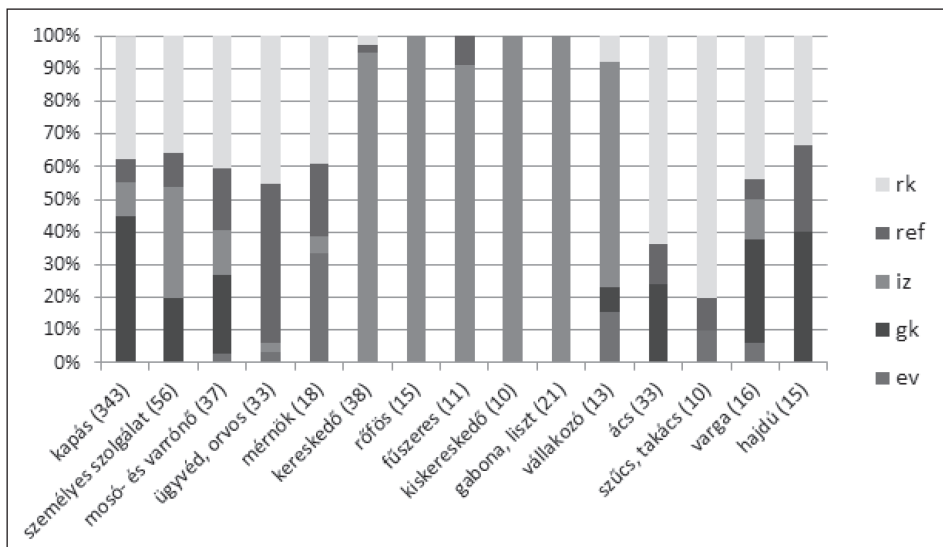
³⁶ Pozsgai Péter a rurális Torna megyében 5–7,5%-ot regisztrál a két járásban 1870-ben. Ez alapján Sátoraljaúj hely valójában „olvasztótégelyként” funkcionált.

A sátoraljaújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térszerveződésének vizsgálata 1870-ben

tesek között a zsidók voltak felülreprezentáltak: valószínűleg nemcsak saját felekezetük igényét elégítették ki, a kereskedők között szintén a zsidóság dominált (1. ábra). a reformátusok által sokáig uralt városi és vármegyei vezetésben is találtunk görögkatolikust és izraelitát egyaránt (egy-egy megyei írnokot) – igaz, posztjaik alapján ez inkább szimbolikus.

2.ábra.

A családfő foglalkozása szerinti elkülönülés sajátosságai

Általánosságban véve elmondható, hogy az iparosodás még nem volt olyan mértékű, hogy (2 évvel a céhek eltörlése előtt) végérvényesen fellazítsa a hagyományos struktúrákat. a tímárok a Ronyva mellett laktak továbbra is, hiszen munkájukhoz vízre volt szükségük. Szintén nem meglepő alvízi koncentrációjuk a foglalkozás nagy környezetterhelése miatt – bár tímárok északon is éltek. a gubások zömmel a Gubás utcában laktak, de már kisebbségben voltak a többi foglalkozáshoz képest, illetve felszorultak a város északi peremére, ami utal arra is, hogy viszonylag szegények voltak, és zömmel már a görögkatolikusok közül kerültek ki. a református vallás dominanciáját mutató csizmadiák a város déli részén összpontosultak, hagyományos körzetükben, egy észak–déli főúttal párhuzamos mellékút mentén, de sokan laktak nyugaton, a viszonylag szegény Zsolyomka körzetében, s szintén a város délkeleti részén. Az asztalosok elhelyezkedése szórt volt, míg a mészárosok a főúttól nyugatra koncentrálódtak (északon hiányoztak). a belvárost közvetlenül övező gyűrűben

szórtan éltek a szabók. Valamennyi említett foglalkozásra jellemző, hogy a város főutcáján csak északon és délen tünedeztek fel, a centrumból hiányoztak.

A szolgák, kapások, napszámosok az északi városrészben, délen, délkeleten továbbá nyugaton a Zsólyomka térségében voltak felülreprezentáltak, az első helyszínen a „birtokosokkal” elegyedve tömböt képezve. Az utóbbiak közül sokan a városközpontban laktak – a későbbi elemzés alapján bebizonyosodott, hogy a gazdagabb rétegekhez tartoztak (egyben az is bizonyítást nyert, hogy a vagyoni helyzet és az területi elhelyezkedés között van kimutatható kapcsolat). a városi és vármegyei hivatalnokok lakásai az észak–déli főutak mentén a központi helyeken koncentráálódtak (irattáros, tanár, iskolafelügyelő, főügyész, főszolgabíró), körülöttük húzódtak a polgári szabadfoglalkozásúak³⁷ (gyógyszerész, házbérlő, építész, állatorvos, aranyműves, orvos, ügyvéd), még kijebb a hivatalsegédek (banki, biztosítási, városi) és pénzügyi szakemberek zónája.

Az italmérések, kocsmák az északi városrészből hiányoztak, zömük a központi negyedekben, továbbá a Ronyva-parton és a város nyugati, szőlőkhöz közel eső részén helyezkedtek el, illetve délen a város első házainál. a kereskedők a boltosokkal, szatócsokkal együtt két helyen koncentrálódtak: az utóbbiak a keleti és nyugati külvárosokban a földek körül, a városba bevezető utak mentén, maguk a kereskedők pedig a városközpontban és a kelet–nyugati, Ronyva-híd felé vezető úton tömörültek.

A migránsok felekezeti és szociális összetételének sajátosságai

A hagyományos struktúrák fellazulására a felekezeti vegyesházasságok mellett a migráns vegyesházasságok száma, továbbá ezek területi, részben foglalkozási és vallási–etnikai mintázatának szabálytalansága is utal. Összességében a „családfelek”³⁸ nagyjából harmada volt helyi (a feleségek esetében ez magasabb, 45%-volt), a helyi–helyi házasságok aránya tehát 30%-nál a legszélsőségesebb esetben sem lehetett magasabb.³⁹ Ezzel szemben a tradicionálisabb mintákat mutató déli városrészben (a minta harmada) 178 alkalommal belterjes volt a házasság (50%).

A felekezeti arányok megváltoztak. a városban a reformátusok aránya az 1840 körüli 18%-ról az országos átlag szintjére csökkent,⁴⁰ a zsidóságé 17%-ról 35% fölé emelkedett (a gyerekek között arányuk 42% volt 1870-ben), hogy azután 1910-re 29%-ra esett vissza, míg a görögkatolikusok aránya folyamatosan csökkent, 23%-ról 15% alá. A változások (11. táblázat). Ebben a migrációs stratégiák, részben

³⁷ Szabad értelmi(ségi) foglalkozásúak kibővítve a speciális tudást igénylő és elitnek dolgozó (illetve vagyonos kézműipari szakmákkal).

³⁸ Ide értendők az özvegyek, akikkel együtt sokszor a következő generáció báziscsaládja lakott.

³⁹ A városban a helyiek közel 50%-os aránya csak a gyerekek figyelembe vételével jön ki.

⁴⁰ A városi elitben tradicionálisan ennél nagyobb arányban képviseltették magukat.

A sátoraljaújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térszerveződésének vizsgálata 1870-ben

a felekezetenkénti reprodukciós ráták különbségeivel magyarázhatók. Az adatbázis elemzése lehetőséget nyújt a migráció és a reprodukció szerepének elkülönítésére, az eltérő közösségi stratégiák rekonstrukciójára és a felekezeteken belüli társadalmi (foglalkozás)csoportokat jellemző sajátosságok kimutatására.

11. táblázat. a felekezetek arányának módosulása 1840–1910 között Sátoraljaújhelyen⁴¹

Év, %	Római kat.	Görög-kat.	Református	Evangélikus	Ortodox	izraelita	Összesen
1910, fő	7936	2943	2878	381	34	5730	19902
1910, %	39,9	14,8	14,5	1,9	0,2	28,8	100
1870, fő	3335	1676	1195	155	12	3215	9946
1870, %	34,5	17,0	12,5	1,6	0,1	33,5	100
1840 k., fő	2401	1464	1174	120	26	1125	6310
1840 k. %	38,1	23,2	18,6	1,9	0,4	17,8	100

A migránsok aránya a 20–30 éves korosztályban jóval nagyobb (65% felett), mint az 50–60 éves korcsoportban (50%). a helyi születésűek között a városi átlag feletti értéket csak az *izraelita család* aránya mutatott (45%), s ugyanez érvényes a feleségeikre is, azaz ez volt a *legbelterjesebb közösség*.⁴² a városi lakosság arányának 1870 utáni csökkenése arra utal, hogy az elérte a telítődési szintet, nőtt a csoporton belüli rivalizálás, illetve a zsidóságon belüli felekezeti ellentétek is egyes csoportok kizárásának irányába hatottak. a zsidóság dinamikus növekedése 1870 után így belső eredetű (2,4 gyerek/lakrész: 10. táblázat), nem migrációs. Az *evangélikus család* alapvetően migránsok voltak (sok közülük az iparosodáshoz kapcsolható külhoni szakember), 1840–1910 között létszámuk megháromszorozódott, ami a városbővülés ütemével azonos, miközben azonban a gyerekszám körükben az átlagos 1,8 alatt maradt.

Migráció nélkül a város és az evangélikusok létszáma nem nőtt, hanem egyenesen csökkent volna. a *görögkatolikusok*nál 76% volt a nem helyi származású család aránya, így a városi lakosságban mért arányvesztésük oka egyértelműen a kevés gyermek (1,4 gyerek/lakrész), s a rossz szociális helyzet (az 1 szobás és annál kisebb lakrészek aránya itt a legnagyobb). a városi átlag alatt maradt a helyiek aránya a *római katolikus család* esetében. a *reformátusok* a *rosszabb demográfia*

⁴¹ Megjegyzés: csak 9587 esetben ismert a vallási megoszlás.

⁴² Debrecenben viszont a zsidóságnak (ekkor csak 2000 fő) csak 30%-a volt helyi, 20% a megyén belül született, s az ÉK-i migrációs irány 31%-ot tett ki, a külföldiek aránya 5%. a 340 háztartás átlagmérete hasonlóképpen nagyobb családra utal (5,5 fő), miként Újhelyen is (5,5 vs. a városi átlag, 4,5 fő). Lásd: Mazsu 2012.

ai mutatóikat (átlag alatti gyerekszám) a bevándorlókkal ellensúlyozták. a reformátusoknál és római katolikusoknál jelentős differencia volt a helyi családfők és feleségek %-os aránya között: a férfiak voltak zömmel a bevándorlók, míg a feleségek zöme helyi volt (12. táblázat).

Az alkalmazottak között az izraeliták 25%-os aránya jóval alulmúlta a családfők és feleségek körében mért arányukat. Ez – a kategória jellegéből kiindulva, mely döntően (de nem kizáróan)⁴³ céhes – arra utal, hogy a zsidóságnak a céhes kisiparban betöltött szerepe kisebb volt, mint a keresztényeké, bár nem voltak kizárva abból. a református alkalmazottak 18%-os aránya viszont felülmúlta a reformátusok teljes közösségben mért arányát, ami egy zárt, tradicionálisabb struktúrát és stratégiát feltételez a reformátusok részéről, s esetükben a vallásnak is nagy szerepe volt a (preferenciális) együttműködésben. Azaz, a református mester szívesen választott református tanoncot, illetve a reformátusok gyakran lettek kisiparosok.

A cselédek között a görög- és római katolikusok gyakorisága meghaladta a teljes közösségben mért arányukat (26% és 41%). a reformátusok (9%), csakúgy, mint a zsidók (15%), a cselédek között alulreprezentáltak, amelynek oka eltérő stratégiájuk (a zsidók például inkább „alkalmazottnak” veszik fel a bevándorlót, a reformátusok szintén, a zsidó háztartásokban lévő cselédek meglepően nagy része keresztény).

Ami az alkalmazottak–munkatársak – azaz az önálló lakrészrel nem rendelkező keresők –felekezeti hovatartozását és származását illeti, a helyiek aránya, a zsidóságot kivéve (51%), minden felekezetenél a városi átlagot reprezentáló 40% alatt maradt (12. táblázat). a helyi eredetű alkalmazottak nagy aránya az izraeliták között egy belterjes (megállapodott) és a keresztényektől eltérő mintát követő közösségre utal (az elzárkózás oka lehet a zsidóság népszármazási íveken nem kimutatható ortodox–neológ *status quo* megosztottsága is). a reformátusok viszont inkább a bevándorlót részesíthették előnyben. a bevándorló alkalmazottak között a római katolikusok aránya 42% volt (a zsidóké 20% alatt maradt), a reformátusok pedig a csoport 22%-át adták, miként a görögkatolikusok is. a két utóbbi csoport aránya felülmúlta a református és görögkatolikus családfők (és feleségek) körében mért arányt. Az összes alkalmazottat tekintve a római és görögkatolikus vallásúak alulreprezentáltak (r.k.: 24%, míg a családfők között 33% felett; gk.: 11% és 17%). E bevándorlók esetében az alacsonyabb presztízsű agrármunka dominált, erre lakhelyük is utalt.

Ami a cselédek vallási megoszlását illeti, a helyi származásúak között felülreprezentáltak voltak a római katolikusok (50%), felülmúlva a városban mért arányukat. Egyébként a cselédek 85%-a nem helyi születésű volt. a bevándorló cselédek között is a római katolikusok aránya volt a legjelentősebb, 40% feletti, a görögkatolikusok aránya 26% volt, az izraelitáké 15%.

⁴³ A gyógyszerész, segédtanító, pincér, kereskedősegéd stb. szintén ide tartozott.

A sátorlajújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térszerveződésének vizsgálata 1870-ben

12. táblázat. Migránsok aránya a különböző csoportok (családfők, önálló lakrésszel nem rendelkező keresők és cselédek) között⁴⁴

Családfő [*]	Összes fő	Ebből helyi születésű (%)	Ebből helyi születésű (%)	Feleség	Összes fő	Ebből helyi születésű (%)	Ebből helyi születésű (%)
ev	41	12,2	0,69	ev	33	27,3	1,11
gk	373	24,4	12,55	gk	309	33,0	12,61
iz	692	44,5	42,48	iz	619	47,3	36,22
ort	3	33,3	0,14	ort	5	60,0	0,37
ref	302	35,8	14,90	ref	193	60,6	14,46
rk	735	28,8	29,24	rk	552	51,6	35,23
összes	2147	33,8	100	összes	2147 [*]	37,7	100

Munkatárs-alkalmazott	Összes fő	Ebből helyi születésű (%)	Ebből helyi születésű (%)	Cseléd	Összes fő	Ebből helyi születésű (%)	Ebből helyi születésű (%)
ev	10	20,0	0,84	ev	8	0,0	0,00
gk	109	24,0	10,88	gk	135	9,6	21,67
iz	146	51,4	31,38	iz	80	12,5	16,67
ref	110	25,5	11,72	ref	50	10,0	8,33
rk	212	27,0	23,85	rk	216	14,4	51,67
összes	600 [*]	40,0	100	összes	520 [*]	1,5	100

⁴⁴ Beleértve az lakrészt élén álló özvegyasszonyokat is. ^{*} A különbség a végösszeg és a részösszegek között a mintegy 200 özvegy férfinak (a lakrészek 10%-a) és az elváltaknak, egyedülállóknak köszönhető.

13. táblázat. a bevándorlók megoszlása (%) vallás szerint⁴⁵

Vallás	Összes családfe, %	Bevándorló családfe, %	Bevándorló feleség, %	Bevándorló alkalmazott, %	Összes alkalmazott, %	Összes cseléd, %	Bevándorló cseléd, %
ev	2,0	2,7	2,7	2,2	1,6	1,5	1,7
gk	17,0	19,8	22,2	21,0	18,1	26,0	26,5
iz	33,2	27,0	36,3	19,6	24,3	15,4	15,2
ref	12,5	13,6	8,4	21,7	18,3	9,6	9,8
rk	35,1	36,8	29,6	41,0	35,3	41,5	40,2

A migránsok társadalmi rétegződése

A társadalmi elit esetében a családfeek csak 25%-a volt újhelyi születésű, a feleségek esetében ez 33% volt. Az egrivel szemben ez nyitott társadalomra utal.⁴⁶ A szegény agrárproletár és tercier rétegek (mosónő, varrónő, rongykereskedő, kenyérsütő stb.) körében a családfeek között a helyiek aránya 30%, a feleségek esetében 37%; a kereskedők, kocsmárosok, kiskereskedők, szatócsok esetében 40 és 48%, míg a földbirtokosoknál a helyiek aránya 50% körül volt, a különféle iparosmestereknél 41–58% között ingadozott. Azaz, ez utóbbi két csoport tekinthető helyi bázisúnak (14. táblázat).

14. táblázat. Helyi születésű férjek és felesége aránya az egyes társadalmi csoportok esetében

Kategória	Férj	Feleség	Férj, %	Feleség, %
elit, hivatali elit, polgári szabadfoglalkozású	59	81	25	33
kereskedő, kiskereskedő	140	166	40	48
iparosmester	278	396	41	58
szegények (kocsis, inas, varrónő, rongyszedő, mosónő, vándorkereskedő, stb.)	156	208	30	36
kis- és nagybirtokos	54	57	46	49

⁴⁵ Megjegyzés: az oszlopokban lévő számok elvi összege 100%; az ez alatti értékek adathiányból és kerekítési pontatlanságból erednek.

⁴⁶ Demeter 2006.

A sátoraljaújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térszerveződésének vizsgálata 1870-ben

A Sátoraljaújhely iparosodási sajátosságait jellemző „nyitottságra” jellemző, hogy a bevándorlók között az elitbe kerülők %-os aránya meghaladta a helyiekét (Egerrel ellentétben⁴⁷ – 15. táblázat). a helyiek a középosztályban voltak felülreprezentáltak, míg az alsó osztályok között újfent a bevándorlók domináltak (de az agráriumban foglalkoztatott bevándorlók aránya a saját csoportjukhoz mérten nem haladta meg a helyi születésű agrármunkások arányát, ellenben az ipari–tercier proletariátusban a jövevények létszámban és arányukban is felülreprezentáltak voltak).

Az elzárkozó Egert, a kicsiny zempléni járásszékhelyt, Varannó mezővárost és Sátoraljaújhelyet összevetve (15. táblázat) az alsó középosztály a tradicionális jellegű Egerben volt a legszélesebb (ez főként az autochton és a teljes társadalomra volt jellemző), az alsó, valamint a középosztály pedig a legszűkebb – részben az előbbi következtében, részben a számottevő ipari munkásság hiánya miatt. Az elit ugyancsak Egerben volt a legszélesebb réteg a migránstársadalom helyiekhez mért⁴⁸ alárendeltsége ellenére is.⁴⁹ a középosztály alárendelt volt az újhelyi migránsok esetében. Varannóban pedig az alsó osztály volt viszonylag szűk, szintén az ipari munkásság hiánya miatt (a migránsok között számottevő volt az alsóbb osztálybeliek részesedése, az autochton népesség között viszont nem).⁵⁰

⁴⁷ Egerben a migránsok között a kézművesek voltak felülreprezentáltak (az altiszti pálya zárva állt a jövevények előtt, a helyiek társadalmában nagyobb volt részesedésük).

⁴⁸ Mivel Eger esetében a vizsgálat anyakönyvben alapult, s az itt szereplő személyek a teljes lakosság csak egy részét jelentették ezért a 15. táblázatból hiányoznak a számszerű adatok (mivel a többi esetben összlakosság és ahhoz mért arányok szerepelnek, a számértékek félrevezető lennének). Az 1883-as házassági anyakönyvben 167 bejegyzés található (ebben az évben a szülők is szerepelnek foglalkozásukkal).

⁴⁹ Ugyanakkor Egerben a bevándorlók társadalmában az elit alulreprezentált volt (igaz a kiértékelés más forrásbázison, az anyakönyveken alapult), s a kézművesek voltak felülreprezentáltak (az altiszti pálya zárva állt a jövevények előtt, a helyiek társadalmában nagyobb volt részesedésük).

⁵⁰ Varannóban a hivatalnokok és altisztek mindannyian bevándorlók voltak, az értelmiségiek háromnegyede szintén idegen volt (középfokú oktatás nem volt a városkában, így az értelmiséget kitermelni nem tudott, legfeljebb az elszármazottak térhettek vissza). a városkészek, mesterek, vállalkozók viszont a migránsok összarányához képest (58%, míg Újhelyen 67%) alul-, míg az alkalmi munkások felülreprezentáltak voltak a jövevények között. a helyiek 60%-a a középosztályba tartozott (migránsoknál ez csak 40%), míg a szegények csak az autochton lakosság 33%-ot tették ki, de a migránsoknál csaknem 42% volt arányuk.

15. táblázat. a első társadalom rétegződési viszonyainak összevetése Eger, Varannó és Sátoraljaújhely⁵¹ városokban

Réteg	Varannó, teljes (%)	Újhely, teljes (%)	Eger,* teljes (%)	Varannó, migráns (%)	 Újhely, migráns (%)	Eger,* migráns (%)	Varannó, helyi (%)	Újhely, helyi (%)	Eger,* helyi (%)
Elit	7,1	3,4	20	8,1	3,8	12	5,8	2,5	22
Közép	48,3	41	33	40,8	36	49	58,2	50	25
Alsó közép	6,1	3,5	24	8,6	3,3	12	2,9	5	28
Alsó	38,5	52	22	42,5	58	25	33,1	39	20
Összes (fő)	100% (720 fő)	100% (2656 fő)	100% (800 fő)*	100% (409 fő)	100% (1783 fő)	*	100% (311 fő)	100% (873 fő)	*

16. táblázat. a első tevékenységet folytató migránsok felülreprezentáltsága az egyes társadalmi rétegekben (saját társadalmukhoz mérten)

Kategória	Migráns az adott rétegben, Újhely (%)	Migráns az adott rétegből, Varannó (%)
Elit	74	65
Közép	60	48
Alsó közép	62	80
Alsó	75	63
Összesen	67 (1783 fő)	57 (409 fő)

 Újhelyi társadalom vertikális mobilitását illetően bevándorló apák és már helyiinek számító fiaik/utódaik helyzetét megvizsgálva két időmetszetben, 1896-ban és 1906-ban, anyakönyvi kutatások alapján mintegy 100 szelektált – a társadalom egészére nézve nem reprezentatív – adatot sikerül összegyűjteni. Ez alapján a középosztály soraiba született gyermekek harmada került magasabb társadalmi státusba és 1906-ra csak 10%-uk került lejjebb a társadalmi ranglétrán. Az alacsony osztályból származók kiemelkedési lehetősége 20–30%-os volt, a magas presztízsű apáktól származó gyerekek/utódok fele megtartotta pozícióját, fele pe-

⁵¹ Megjegyzések: a társadalmi kategorizálás az Erdei-féle torlódott társadalmi modell alapján, módosítva.

* Az egeri adatok nem a teljes lakosság, hanem az 1883-as évben házasságot kötött lakosok és szüleik alapján (kb. 250 fő). Forrás: Sátoraljaújhely és Varannó esetében: MNL-BAZML SFL XV. 1870-es népszámlálás; Eger esetében: 1883: házassági anyakönyvek alapján: MNL-HML IV-416.

dig a középosztály soraiba került. Teljesen deklasszálódott nem voltak.

A társadalom vagyoni szerinti mintázata és belső differenciáltsága

Az újhelyi társadalmi csoportok vagyoni különbségeit és belső differenciáltságát a lakosság (a családfők) kategorizálásával próbáltuk leírni és számszerűsíteni. Ehhez három módszert alkalmaztunk. Az első a torlódott társadalom (módosított) foglalkozási kategóriáin és hierarchiaszintjein alapuló, a társadalmi presztízst és ugyanakkor a foglalkozás szektorális jellegét is felhasználó osztályozás (17a. táblázat).⁵² A második a vagyoni helyzetre utaló, a népszámlálási íveken szereplő vagy abból származtatható mutatók (a szobák, gazdasági épületek, cselédek és alkalmazottak száma, család nagysága) alapján egy képlet segítségével számolt, egy főre jutó gazdasági potenciált reprezentáló osztályozás. Ez 13 csoportot eredményezett az eloszlásgörbe természetes törései alapján, ebből a 9–13 közöttiek értékei meghaladták az egy lakrészre jutó városi átlagot (17c. táblázat, 3. ábra). A harmadik osztályozás pedig szintén a rögzített mutatók alapján, de automatikus klaszterképzéssel létrejött csoportokba sorolta a családfőket (17b. táblázat).⁵² Ez utóbbi verzió nem az egy főre számolt értéket, hanem a lakrész egészét reprezentálja, tehát nemcsak módszerében tér el a második csoportosítástól, mely az egy főre eső vagyont/gazdasági potenciált reprezentálta. Az automatikus klaszterezéssel kapott képen (is) kirajzolódik a város főtengelye, míg az 5–6. (a két legszegényebb) klaszter a peremterületeken és északon dominált. A harmadik csoportosítás nemcsak módszertanában, de az esetek besorolását tekintve sem volt ekvivalens a korrespondencia-analízisek tanúsága alapján (4. ábra). A 17. táblázat az egyes foglalkozások esetében adja meg a társadalmi-demográfiai mutatók értékét, annak eltérését a városi átlagtól, illetve a foglalkozások gazdasági potenciál szerinti besorolását az egy főre jutó gazdasági potenciált reprezentáló képlet és a teljes lakrész helyzetét bemutató klaszterezés alapján.

⁵² A klaszterezés megbízhatóságát diszkriminancia- és korrespondencia-analízissel ellenőriztük.

17a. táblázat. Presztízs és foglalkozás alapján kialakított hipotetikus (prekonceptúziós) társadalmi csoportok⁵³

Kategória	Mezőgazdaság	Szekunder (ipar)	Tercier állami	Tercier magán	Összesen	%
Felső	f (116)		e (47)	p (91)	kb. 250	12%
Közép	 g (34)	kk (30)	h (108)	kk (190), h	kb. 550	25%
Alsóközép		m (677)	n (30)	k (132)	kb. 500	23%
Alsó	s (343)			s (100+), q (60)	570+iparosok = 800	38%
Összesen	kb. 500	kb. 700	kb. 200	kb. 600	kb. 2100	+101 özv. há- zastárs
%	25%	35%	10%	30%	100%	

- e: városi és vármegyei elit (jegyző, főhivatalnok, adóhivatalnok, jogász – állami alkalmazásban)
p: polgári foglalkozások (nem alacsony: tanár, orvos, vasúti mérnök, mérnök, fényképész, órák, litográfus)
f: földbirtokos (e névvel zömmel középirtokosok)
g: gazdaságban önálló kereső (juhász, erdész, vándor, gazdatiszt)
h: hivatalnok (állami, városi: vármegyei tiszt, vármegyei írnok és részben magán, pénzügyi)
n: fegyveres alacsony (pl. hajdú)
k: kiskereskedő, szatmár, boltos; ka: kispolgári (nem fegyveres: például postás): kis létszámú miatt összevonva a k csoporttal
kk: kereskedő, kocsmárosok, vendéglátók, vállalkozók, vasúti vállalkozók (nem kiskereskedő, boltos vagy szatmár, specializált)
m: iparosok, mesteremberek
q: tercier szolgáltatók: fuvaros, kocsi, szekeres, pincér
s: szegény (agrár és tercier): béres, napzámos, kapás, varrónő, mosónő, koldus, házaló, rongyszedő, ócskavaskereskedő
ö: özeget (ismeretlen bevételforrás) vagy járadékos, nyugdíjas

53 Nem volt értelme elkülöníteni a rongyszedő-ócskás-napzámos-személyes szolgálat foglalkozás szerint egyforma gazdasági potenciáljuk miatt. a családfőként említett 343 agrárérmunkás, 56 személyes szolgálatot teljesítő mellett 37 mosó- és varrónő, kenyérsütő és kb. 60 vasas, tollkereskedő, rongyszedő stb. volt a városban.

A sátorlajújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térszerveződésének vizsgálata 1870-ben

17b. táblázat. a lakrészek automatizált klaszterezésével létrejött csoportok utólag beazonosított jellemzői

6. klaszter: szegények, nagy gyermekarány, alacsony keresőarány, átlag 1 alatti szobaszám

5. klaszter: szegények, nincs cseléd, kis átlagos családméret (3 körüli szobaszám

1. klaszter: gazdagok, átlag 2 feletti cselédszám, alacsony keresőarány (0,2), négy körüli szobaszám

a 2–3–4. csoportok közötti különbség nem olyan éles, átlag körüli értékekkel

2. klaszter: a zsidók aránya 50% feletti, e csoport egyéb demográfiai-vagyoni jellemzői a zsidó (felső) középosztályával egyeznek meg

17c. táblázat. a komplex, képlet alapján számolt, egy főre jutó gazdasági potenciált bemutató index alapján képzelt csoportok (13 db)
demográfiai és vagyoni helyzetének jellemzői (az összátlag feletti értékek félkövérrel)

Komplex mutató alapján képzett csoport	Átlagos gyerekszám	Átlagos családszám	Összes lakó	Keresők aránya	Átlagos szobaszám	Korcsoprt átlagos szül. éve	Egy szobára jutó lakó
1 (127; 6%)	Átlag 2,09	0,01	4,07	0,29	0,51	1832	7,84
2 (140; 65%)	Átlag 2,24	0,01	4,32	0,28	0,88	1833	5,31
3 (233; 11%)	Átlag 2,26	0,03	4,37	0,24	0,99	1833	4,70
4 (258; 12%)	Átlag 1,65	0,04	3,81	0,33	1,06	1833	3,60
5 (158; 7,5%)	Átlag 2,36	0,11	4,63	0,28	1,2	1831	4,10
6 (203; 9,5)	Átlag 1,87	0,11	4,17	0,33	1,22	1830	3,52
7 (264; 12%)	Átlag 1,47	0,18	3,64	0,45	1,36	1831	2,75
8 (104; 5%)	Átlag 1,94	0,36	4,55	0,35	1,60	1828	2,91
9 (164; 7,5%)	Átlag 1,63	0,37	4,37	0,39	1,78	1827	2,64
10 (151; 7%)	Átlag 1,28	0,49	3,90	0,43	1,95	1829	2,10
11 (83; 4%)	Átlag 1,51	0,70	5,01	0,42	2,17	1830	2,52
12 (99; 4,5%)	Átlag 1,60	0,88	5,14	0,41	2,59	1829	2,18
13 (162; 7,5%)	Átlag 1,69	1,87	6,57	0,37	3,73	1827	2,04
Teljes minta (2149)	Átlag 1,81	0,34	4,39	0,35	1,53	1831	3,50

A sátorlajújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térszerveződésének vizsgálata 1870-ben

17d. táblázat. Az egyes foglalkozások (családfők) fő mutatóinak statisztikai átlagai (lakrészenkénti összesítés: az átlag alatt kiemelve, átlag alatt kiemelve, átlag alatt kiemelve – válogatás)

Foglalkozás	Komplex mutató, kódot vagy csoport (1–13)	Klaszterezés (1–6)	Gyerekek száma	Keresők aránya	Szobák száma	Egy szobára jutó lakó	Vagyoni átlag	Kor-csoport	Összes lakó	Család-szám	Alkalmazottak száma
teljes minta	6,53	3,93	1,81	0,35	1,52	3,52	1,49	1830	4,40	0,34	4,46
csizmadia	6,11	3,92	2,19	0,37	1,33	4,01	1,03	1830	4,78		
szabó	6,10	4,23	1,81	0,37	1,33	3,67	1,16	1835	4,52	0,17	4,64
asztalos	7,66	3,65	1,69	0,39	1,84	3,52	2,24	1833	5,57	0,23	1,63
susztár	6,09	4,23	1,55	0,33	1,36	3,67	1,16	1834	4,87	0,19	0,79
gubás	6,04	3,91	1,57	0,37	1,34	3,06	1,02	1837	3,93		0,70
tímár	6,57	3,89	1,86	0,36	1,27	3,58	1,21	1828	4,22	0,19	0,41
birtokos	9,08	3,17	2,03	0,35	2,30	2,92	2,66	1825	4,85	0,82	0,39
bolto és szat-tócs	5,52	3,96	2,63	0,25	1,19	4,39	1,81	1835	5,00	0,41	0,11
tanár és tanító	6,80	4,07	2,27	0,32	1,77	2,91	1,22	1834	4,67	0,53	0,07
kocsis, szekeres, fuvaros	4,83	4,55	1,75	0,35	1,03	4,05	0,87	1831	4,12	0,17	0,19
kocsmáros, vendéglős	8,70	2,69	2,90	0,27	2,32	2,77	2,39	1827	5,73	0,68	0,42
mészáros	6,89	3,74	2,15	0,27	1,56	3,76	1,25	1830	5,04	0,44	0,44

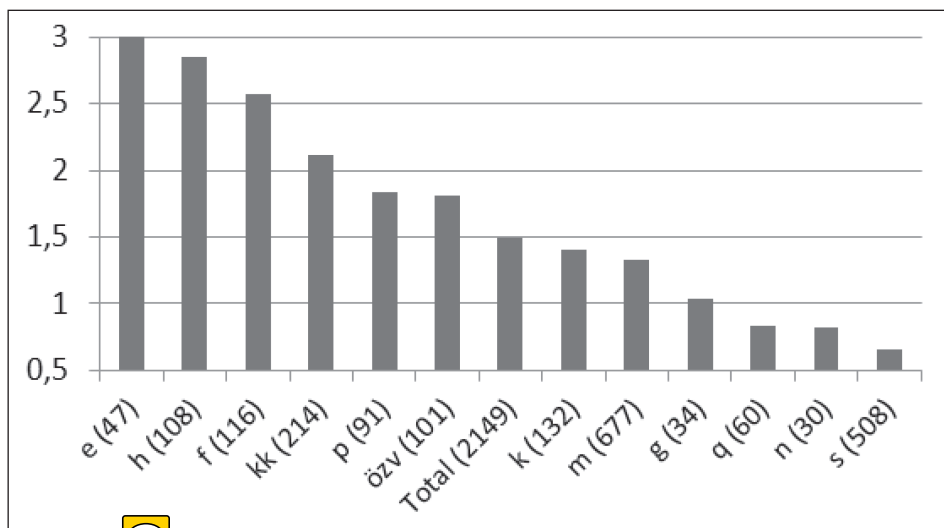
kapás és nap- számos	3,89	4,88	1,28	0,39	0,86	4,41	0,54	1831	3,28	0,01	0,15
személyes szol- ga (55)	5	4,73	1,36	0,48	1,00	3,93	0,79	1830	3,27	0,11	0,29
mosó-, varón- nő, kenyérsütő	7,27	4,24	1,51	0,61	1,20	2,85	1,46	1828	2,78	0,03	0,54
ügyvéd és orvos	11,24	2,03	1,39	0,36	3,64	1,43	4,01	1832	5,36	1,91	0,24

A sátorlajújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térszerveződésének vizsgálata 1870-ben

A háztartások leggazdagabb 15%-a tömörítette a – komplex mutató alapján számolt – „vagyon” harmadát, a legszegényebb 50% pedig csak a vagyon negyede felett, a legszegényebb 25% csak a vagyon tizede felett rendelkezett. Átlagon felüli vagyonnal 750 háztartás rendelkezett (a lakrészek 33%-a), viszont ezek a „vagyon” 60%-át tömörítették. Ebből következik, hogy a második 15% nem volt sokkal szegényebb a leggazdagabb 15%-nál, míg széles tömegek voltak deklaráltak (vö. a 3. ábra 'e' és 's' csoport vagyoni differenciáival és létszámával). a társadalom differenciált képet mutat pusztán a szobaszám alapján is, lakrészek 60% egyszobás vagy kisebb (!),⁵⁴ 22%-a kétszobás, s csak 10% volt 3 szobás, vagy ennél nagyobb. a városra jellemző átlag 1,5 szoba/lakrész érték alig nagyobb a paraszti világban mértnél. Átlagosan 3,5 fő jutott egy szobára, tehát a rurális helyzetnél aligha volt jobb (míg a 9–13. vagyoni csoportnál ez 1,5 fő/szoba értékre javult).

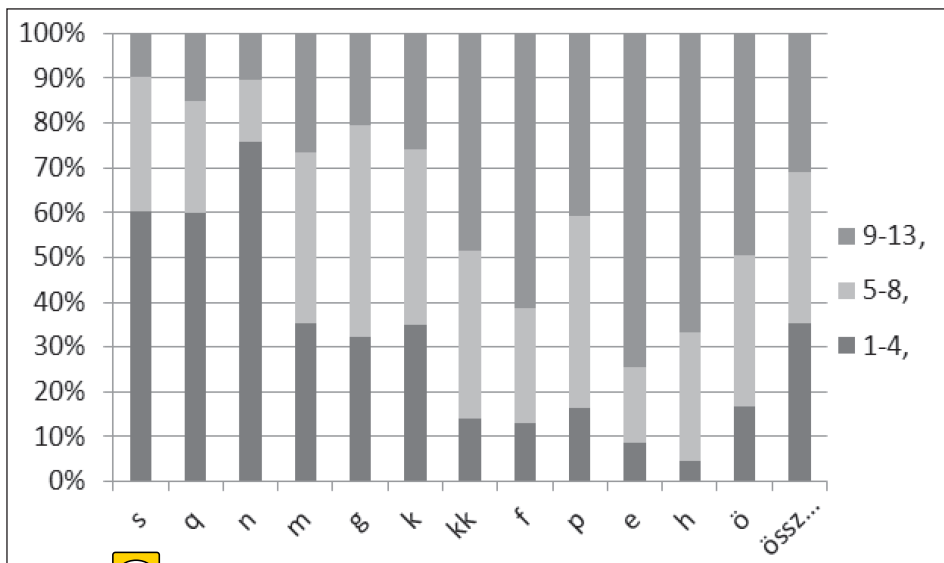

3. ábra. a presztízszen alapuló társadalmi kategóriák átlagos egy főre jutó vagyona a komplex mutató alapján

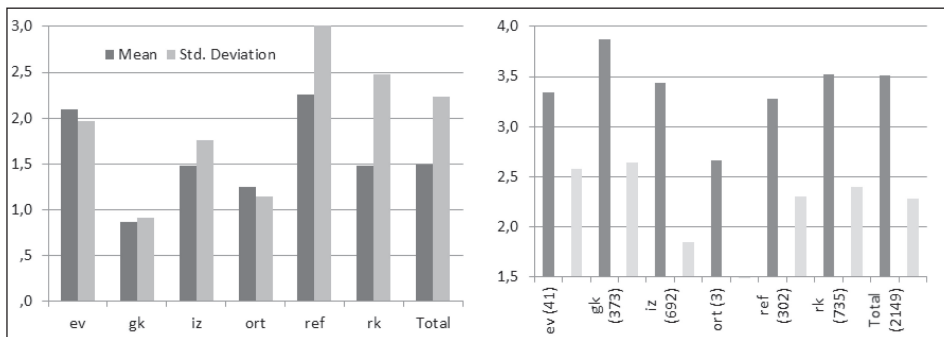
A továbbiakban a társadalmi csoportok közti különbségekre, illetve belső differenciáltságukra utaló – az adatbázis statisztikai elemzésével vizsgált – a különbségeket jól illusztráló diagramokat közlünk (4–8. ábra). a társadalmi korlátok miatt elemzésüktől itt eltekintünk.

⁵⁴ 1930 körül Szlavóniában a házak 70%-a volt egyszobás. (Malojčić 1940.)

4. ábra. a dalmi presztízsén és foglalkozástípuson alapuló kategóriák belső, vagyoni differenciáltsága

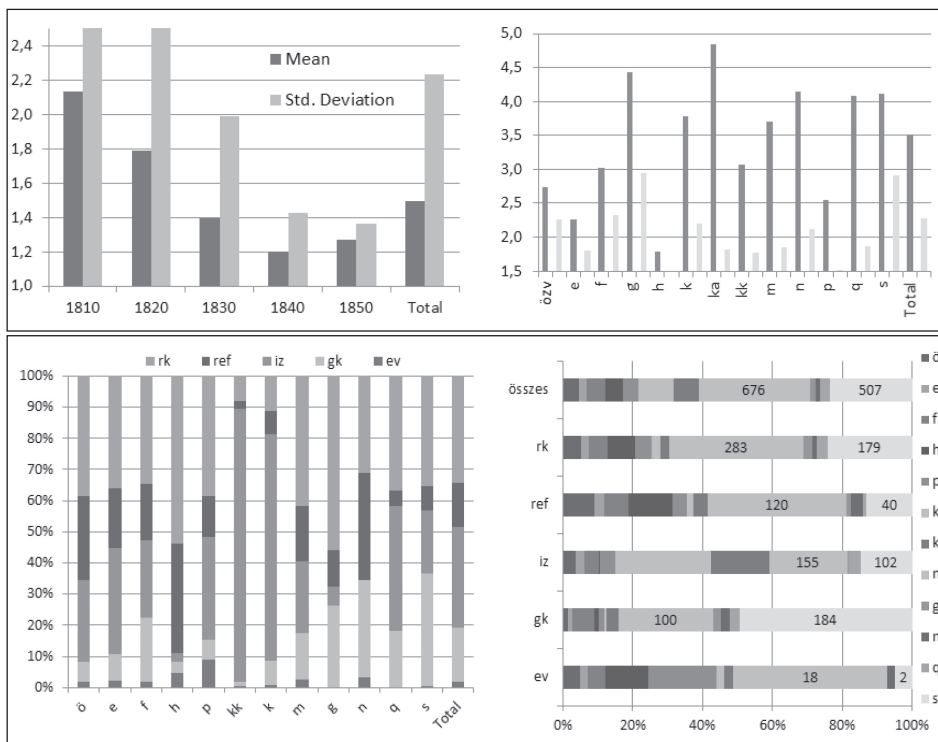

5a. ábra. a vallás és a vagyoni helyzet kapcsolata a komplex mutató keinek átlaga alapján (átlag és szórás)²

5b. ábra. Az egy szobára jutó lakók száma (lakósűrűség) felekezetek szerinti differenciái (átlag és szórás)

A sátorlajújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térszerveződésének vizsgálata 1870-ben

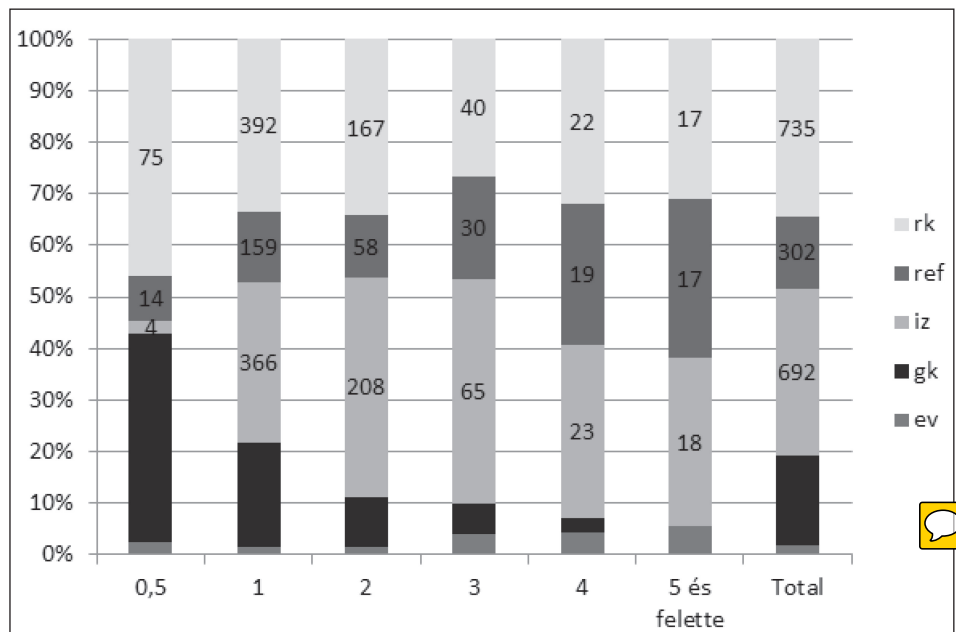

5c. ábra Az átlagos egy főre jutó vagyon (gazdasági potenciál) és a családfő életkora közötti kapcsolat sajátosságai

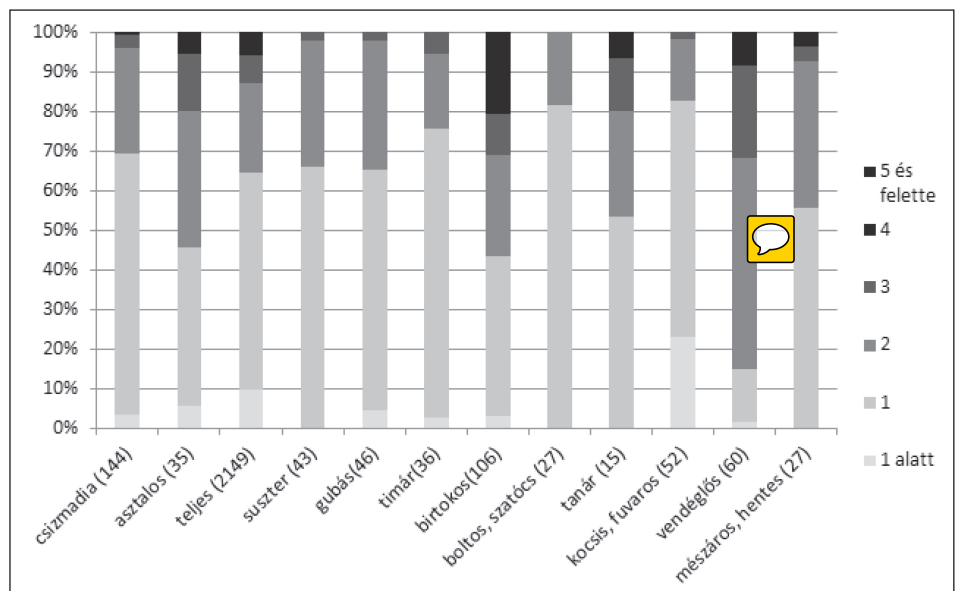
5d. ábra Az egy szobára jutó lakók számának foglalkozáscsoportok szerinti differenciái (átlag és szórás)

6. ábra. Az egyes társadalmi csoportok felekezeti heterogenitása és a felekezetek társadalmi csoportok szerinti belső differenciáltsága

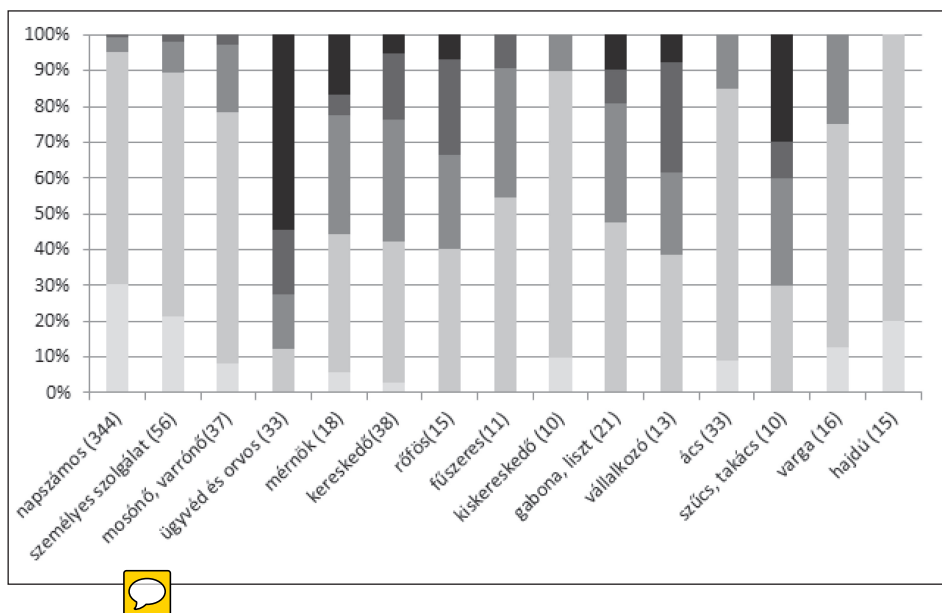

7. ábra. a lakrészenkénti szobaszám felekezetek szerinti differenciái

A sátoraljaújhelyi társadalom mobilitásának, differenciáltságának és térszerveződésének vizsgálata 1870-ben

8. ábra. a lakrészenkénti szobaszám foglalkozások szerinti differenciáltsága

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj Megyei Levéltárának Sátoraljaújhelyi Fiókleveletára (MNL BAZML SFL) XV. 83. Zemplén vármegyei 1869. évi népszámlálási iratok levéltári gyűjteménye, 1869–1870.

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML) IV-416. Heves és Külső–Szolnok vármegye II. József-féle közigazgatásának iratai.

Hivatkozott irodalom

Ifj. Barta János 2015: „*Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja...*” II. *Adattár Zemplén megye 18. századvégi történetéhez*. Debrecen.

Dányi Dezső 1998: Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In: Tóth Pál Péter – Illés Sándor (szerk.): *Migráció Tanulmánygyűjtemény I.* Budapest. 87–114.

Demeter Gábor 2006: a dualizmus kori Eger lassú népességnövekedésének demográfiai hátteréről. *Acta Geographica Debrecina* (37.) 181–197.

- Demeter Gábor – Bagdi Róbert 2015: Sátoraljaújhely migráns és helyi társadalma az 1869. évi népszámlálás alapján. *Történelmi Szemle* (57.) 3. 381–410.
- Demeter Gábor – Bagdi Róbert 2016: *a társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben*. Budapest–Debrecen.
- Gerő András (szerk.) 1989: *Magyarországi zsinagógák*. Budapest.
- Mazsu, Janos 2012: “Inside borders”: Jewish settlement in banned cities: Jewish immigration in Debrecen (Hungary) in the periods between 1790–1870. *AHEA-American Hungarian Educators Association 37th Annual Conference*, 26–29 April 2012. New York.
- Katus László 2012: *a modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs.
- Malojčić, Miron 1940: The Results of Survey of the Prevalence of Tuberculosis in the village. *Socijalno-medicinski pregled* (4.)
- Őri Péter 2005: Kiskunhalas népessége 1869-ben. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig*. Kiskunhalas. 269–292.
- Őri Péter 2007: Család és házasodás a 18–19. századi Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye, 1774–1900. *Korall* (8.) 30. 61–98.
- Pozsgai Péter 2007: Görög- és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzői Torna megyében a 19. század közepén. *Korall* (8.) 27. 45–93.
- Veliky János 2009: *a változások kora. Polgári szerepkörök és változáskoncepciók a reformkor második évtizedben*. Budapest.

(Footnotes)

- 1 Belgrádban rendre 17, 34, 24, 11, 7, 7% 1900 körül.
- 2 Az átlag (mean) sötét, a szórás (std. deviation) világossal jelölve.

